

Eftersom förändringen innebar en faktisk förbättring av kvinnornas ställning kan detta i sig varit en förklaring till förändringen. Kvinnornas ökade självständighet var då inte bara en följd av utan också en orsak till att äktenskapet sköts upp. En sådan gradvis förbättring av kvinnans ställning behöver inte vara omedelbart knuten till ekonomiska konjunkturer, även om den kan ha gynnats av en allmänt ökad levnadsstandard.

Jag tror att den sistnämnda förklaringen är den grundläggande, och detta är i så fall en underskattad faktor i Västeuropas utveckling. De fria unga kvinnorna har skapat en dynamik också ekonomiskt. Genom att deras arbetskraft kunde utnyttjas under den period de arbetade som pigor, och genom att de trädde in som självständigare hustrur i äktenskapets inledning, frigjordes mänskliga resurser.

Sannolikt var övergången från ett system till ett annat ett skeende under en lång period. Om denna inletts under senmedeltiden även i Sverige vet vi inte, men genombrottet har kommit senast under 1600-talet.

ATT FÖRSTÅ EN NEDÅTGÅENDE SPIRAL

En avgörande frågeställning är om krisen orsakats av historiska tillfälligheter utanför människornas kontroll eller om krisen låg inbyggd i det mänskliga samhällets utveckling. Min mening är att olika faktorer tillsammans ger en djupare bild av krisförloppet än den teori som försöker peka ut en enda orsak. Bristen i en sådan förklaring kommer alltid att vara att den bara kan förklara en enda riktning i förloppet och aldrig utvecklingens slingrande väg. Den ger inte heller någon förståelse av hur utvecklingsförloppet gradvis vänder.

Pestepidemierna i sig räcker långt som förklaring till krisen. Efter slagserien under andra hälften av 1300-talet forsatte pesten att slå i början av 1420-talet och därefter flera gånger under resten av århundradet. Visserligen minskade pesten gradvis i virulens och omfattning, men även en dödlighet på 5-10 % räckte för att hejda befolkningstillväxten, i synnerhet om barnen drabbades hårdast.

Klimatets betydelse för jordbrukets historia är viktig, men klimathistoria är en svår genre. Källmaterialet är bräckligt. Länge baserade historikerna sina kunskaper på samtida skriftliga uppgifter, i annaler, brev eller krönikor. Omnämmanden av det vanliga folkets liv i dessa källor är dock högst tillfälliga.

Klimatforskningen har därför använt sig av naturvetenskapliga metoder. Hittills har beläggen främst kommit från avlägsna och obebodda delar av jorden, som borrhärdar i Grönlands glaciärer. I framtiden kommer förmodligen dendrokronologin, mätningar av årsringar på träd, att ge säkrare resultat rörande lokala förändringar. En rad källkritiska problem medför dock att vi får vänta innan säkra sådana kurvor kan presenteras. Dessutom ger upplysningar om trädens tillväxt inte omedelbar kunskap om säden, eftersom säd reagerar annorlunda på vatten och värme.

Tills vidare får vi nöja oss med de sammanställningar som finns (se en utförlig redogörelse i föregående band). "Lilla istiden" är ett begrepp som egentligen avser perioden från senare delen av 1500-talet (runt 1570-talet) till början av 1700-talet. Klimatet blev kallare och så småningom även fuktigare. I början av 1500-talet kom det en kortvarig period med relativt gynnsam väderlek. Däremot utmärktes perioden från omkring år 1300 till slutet av 1400-talet av kallare och fuktigare klimat. Denna nedgång i temperatur avlöste en värmeperiod dessförinnan som gynnade jordbruket under den medeltida agrarrevolutionen.

Klimatförsämringar med kallare klimat slår hårdast i marginalområden, högländer och nordliga regioner. Detta kan vara en bidragande förklaring till flykten från skogsområdena till slätterna, men den förklarar inte alls varför stora delar av Norrland klarade sig från agrarkrisen.

Både pest och klimat måste också ställas emot de samhälleliga processer som hörde samman med krisen. Ett samhälles bärkraft ligger i hög grad i dess förmåga att hantera katastrofer.

Efter det att historikerna hade upptäckt agrarkrisen blev den dominerande vetenskapliga förklaringen "malthusiansk", uppkallad efter demografen Thomas Robert Malthus. Teorin går ut på att den föregående befolkningsökningen hade slagit i taket. Allt sämre jordar hade odlats upp vilket ledde till att den genomsnittliga avkastningen sjönk. Inte nog därmed, också på de redan uppodlade jordarna sjönk avkastningen eftersom jordarna överutnyttjades. Befolkningsökningen hejdades genom svält, sjukdomar och krig. Redan omkring år 1300 kunde en avstannande expansion märkas. Pesten drabbade en svag och föga motståndskraftig befolkning.

Som alla dominerande vetenskapliga förklaringar mötte denna motstånd från kommande generationer av forskare. Angreppen har följt olika linjer. En av de viktigaste är att pesten inte är relaterad

till befolkningens näringsstandard. Detta tycktes bryta relationen mellan eventuell överbefolkning och pestens ankomst.

Kritiken visade också att befolkningsexpansionen i vissa områden fortsatte fram till digerdöden. Även tesen om den avtagande avkastningen ifrågasattes. En intensifiering av odlingen har på bördiga jordar kunnat driva arealavkastningen allt högre.

Men goda förklaringar brukar vara seglivade, och en förklaring där den föregående befolkningsuppgången i sig bär fröet till nedgången är tilltalande. En nyodlings- och befolkningsexpansion utan grundläggande teknikomvandling kommer att leda till att avkastningen avtar på arbete eller jord. Den avkastning som krävs är inte given, utan bestäms av det omgivande samhällets krav. Om samhällets krav är inställt på en jämn ökning kommer även en avtagande ökning att leda till samhällseliga problem. En ren stagnation eller nedgång skärper problemen.

Några pollenanalyser från olika lokaler i Skåne och Småland visar för medeltiden tillväxande hed och ökande mängder enbuskar. Förändringarna var inte omfattande, men kan tyda på att boskapens marker på vissa håll överutnyttjades.

Även om vi skulle kunna konstatera en relativt avtagande avkastning på vissa jordar kvarstår ytterligare en avgörande svaghet i teorin om jordutsugning – den kan inte förklara långvarig nedgång. Efter katastrofen kom ett extensivt brukande och därmed återhämtning i markerna. Detta borde lett till ny expansion, men i stället fortsatte nedgången.

En teori är att samhället anpassade sig till en extensivare produktion, vilket hindrade återuppodlingen. Att landskapet brukades mer extensivt har redan berörts. De brukare som fått större marker hade inte något intresse av att överge sina nya ångar och lindor, vilka gav god arbetsavkastning, för att bereda plats för andra brukare som där skulle etablera nya gårdar.

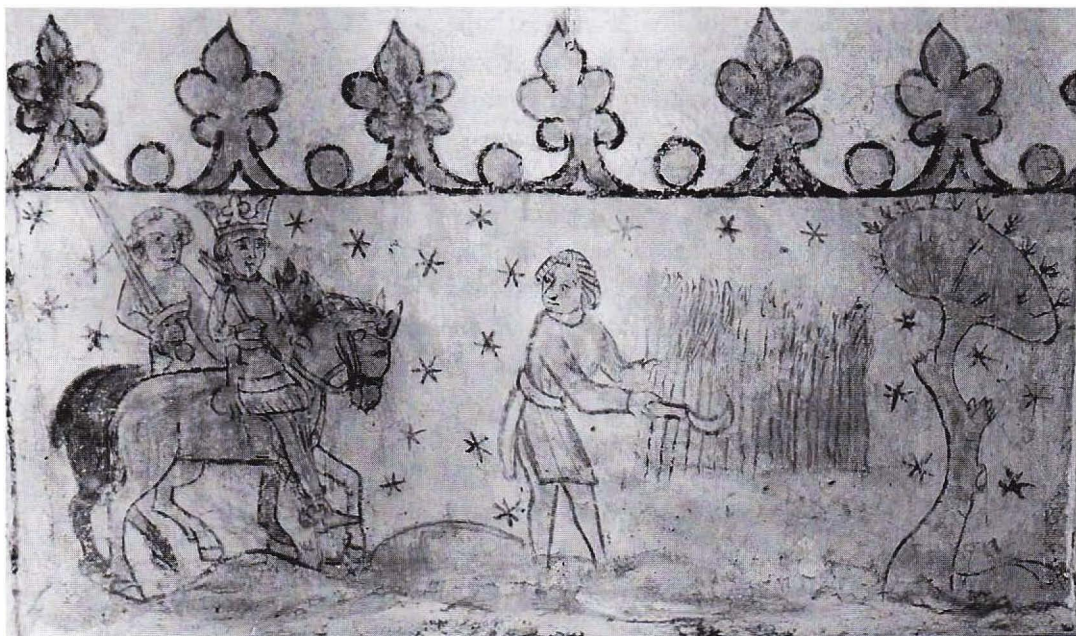
Jämtland tillhörde Norge och låg i hög grad utanför den starka statsmaktens kontroll. Här var ödeläggelsen under senmedeltiden omfattande och återuppodlingen under 1500- och 1600-talen mycket långsam. En bidragande förklaring är att de ödelagda gårdarna, som lagts ut till ångar eller fåbodar, ägdes kollektivt av bönder som var självägande och hade en stark ställning. Det fanns ett motstånd mot att odla upp dessa egendomar. Gustav Vasa talar om böndernas motstånd mot nyodlare, och i 1500-talets Sverige bröts detta av den starka statsmakten. Men under 1400-talet kan motståndet ha motverkat återuppodling.

Pesten och kanske även klimatet destabiliserade samhället. I början försökte en del av det styrande skiktet att upprätthålla sin tidigare materiella nivå, trots att detta på längre sikt var omöjligt och på kort sikt skadligt för samhället som helhet. Krisen var därmed inte bara naturgiven utan också samhällelig. Samhällsstrukturen kom delvis att bli destruktiv för produktion och välstånd. Detta framtvängde så småningom förändring av samhällets organisering.

Till denna omvandling hörde godsstrukturens omstöpning, sjunkande räntor och skatter samt en ny relation mellan överhet å ena sidan och befolkningens flertal å den andra.

När vi betraktar agrarkrisen måste vi därför skilja på olika skeden. Under dess första kaotiska period kan förhållandena för många bönder ha försämrats, då en övergång till plundringsekonomi och rovriddarskap hotade. Denna period varade från något årtionde efter digerdöden fram till 1400-talets första år.

Därefter har det stora flertalets levnadsförhållanden gradvis förbättrats. Produktionen per hushåll har varit större än före di-

Skördeundret i Eke, Gotland. Denna apokryfiska berättelse handlar om hur den heliga familjen rider förbi när säden sås. Mirakulöst snabbt växer säden. När Herodes soldater frågar bonden säger han helt sanningsenligt att Maria, Josef och Jesus red förbi när han sådde. Soldaterna ger då upp jakten.

I dessa bilder finns både skildringen av skörden, här med bågsäckarna, och framställningen av mötsättningen mellan bonde och soldat.

gerdöden, och bondehushållen fick en större andel av överskottsproduktionen. Denna förbättring varade medeltiden ut, och bidrog till en ökad samhällelig arbetsdelning eftersom en stor del av den ökade levnadsstandarden togs ut i konsumtion av andra varor än livsmedel.

Förändringen under 1400-talet var också knuten till böndernas både politiskt och socialt stärkta ställning – en maktförskjutning i samhället som kom att utmana men inte utplåna det feodala samhällssystemet.

DE SOCIALA STRIDERNA FÖRE 1434

Under en människas liv finns det dramatiska händelser då tiden stannar upp, och efteråt minns man varje minut som om det vore en film som spelas upp inne i huvudet. Dessa händelser är inte bara avgörande, i dem sammanfaller också en rad andra skeenden. Så är det också med ett folks historia.

Jag kommer i det följande att ändra tempo i framställningen. I stället för att skildra skeendet över långa tidsperioder, ska jag ta upp åren 1434–36 och låta senmedeltidens avgörande förändringar speglas i Engelbrektsupprorets korta och intensiva politiska skeende.

Runt tolkningen av Engelbrektsupproret finns en diskussion bland forskarna. Några, inklusive mig, menar att detta blev en vändpunkt för medeltidens politiska och sociala utveckling.

Ett stort uppror kommer genom sin blotta existens att utlösa de motsättningar som tidigare varit pyrande eller oförlösta. Omkastningen av maktförhållanden skapar tillfällen och möjligheter för olika grupper att försöka flytta fram sina positioner, ofta i nya och oväntade allianser. Därför kan de stora omvälvningarna endast begripas om man studerar dem som en del av de mindre urladdningar och motsättningar som föregår och omger dem. Och även om själva upproret intar en central plats är det skapandet av dess förutsättningar och dess efterdyningar som är framställningens tema.

Jag kommer att ställa bönderna i centrum för skildringen och ta upp några av de viktigaste konfliktorsakerna.

Tionde

I slutet av 1100-talet kom de första förordningarna om tionde. Dess allmänna genomförande skedde under 1200-talet – först i de cen-